

Developing a Resistance Economy in Rural Areas

Ali-Akbar Baghestani*

Ehsan Rajabi**

Mojtaba Palouj***

Abstract

Rural areas, by encompassing a significant share of national resources, can play a pivotal role in realizing the objectives of the *resistance economy*. Achieving this requires identifying and analyzing the challenges ahead and establishing mechanisms for the reciprocal interaction between rural communities and the resistance economy.

Using a descriptive–analytical method, the findings indicate that the most critical role of rural areas lies in their productive capacity. Consequently, the rural community and the agricultural sector must be prioritized in advancing national development goals. The absence of appropriate organizational structures in rural areas has hindered their capacity to assume a prominent role in the resistance economy.

The general orientation of the resistance economy in agriculture emphasizes reliance on non-governmental networks, coherence in agricultural and rural development, reliance on domestic production, strengthening storage capacity for food security, and harnessing the country's agricultural potential. It also requires optimal integration of resources (capital, land, water, labor, and knowledge) through contract farming, supported by appropriate institutional structures, legal frameworks, and revised support policies.

To develop the resistance economy in rural and agricultural sectors with reliance on local communities, the study proposes establishing independent planning systems tailored to each rural area, designing programs based on their specific characteristics and resources, ensuring relative independence from central government funding, and relying on local financial resources through a rural development network mechanism.

Given the limited awareness among policymakers and decision-makers regarding the importance and functions of rural areas, the most critical axis of change in the resistance economy is reforming their perspective toward the rural sector in national planning.

Keywords: rural areas; *resistance economy*; resilient economy; development; agriculture.

JEL Classification: O13, O10, L38, A19, O18.

---

* Research Assistant Professor, Institute for Research in Planning, Agricultural Economics and Rural Development, Tehran, Iran; Email: baghestany@gmail.com.

** Corresponding Author: Research Assistant Professor, Institute for Research in Planning, Agricultural Economics and Rural Development, Tehran, Iran; Email: rajabi.ehsan63@gmail.com.

*** Research Associate Professor, Institute for Research in Planning, Agricultural Economics and Rural Development, Tehran, Iran; Email: mpalouj@gmail.com.

توسعه اقتصاد مقاومتی در روستاها

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۲

علی اکبر باغستانی*

احسان رجبی**

مجتبی پالوج***

چکیده

روستاها به واسطه دربرگرفتن بخش عظیمی از منابع کشور، می‌توانند نقش کلیدی در تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی داشته باشند که این امر نیازمند شناسایی و تحلیل چالش‌های پیش‌رو است و باید سازوکارهایی برای تأثیر متقابل روستاها و اقتصاد مقاومتی ارائه شود.

با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، یافته‌ها نشان می‌دهد که مهم‌ترین نقش روستاها، نقش تولید و مولد بودن آن است. از این‌رو، برای پیشبرد اهداف توسعه ملی اولویت با جامعه روستایی و بخش کشاورزی است. عدم وجود ساختار و تشکیلات مناسب روستاها باعث شده است تا ظرفیت روستاها در پذیرش نقش در اقتصاد مقاومتی برجسته نشود. جهت‌گیری کلی اقتصاد مقاومتی در بخش کشاورزی، تکیه بر شبکه‌های غیردولتی، انسجام در توسعه کشاورزی و توسعه روستایی، تکیه بر تولید داخل و افزایش قدرت ذخیره‌سازی در امنیت غذایی، توجه به ظرفیت‌های کشاورزی کشور در بخش کشاورزی، پیوند بهینه منابع (سرمایه، زمین، آب، کار و دانش) از طریق کشاورزی قراردادی (ایجاد ساختار مناسب، فراهم‌سازی بستر حقوقی و قانونی، تغییر در رویکردهای حمایتی) است. به منظور توسعه اقتصاد مقاومتی در بخش روستایی و کشاورزی با اتکا به مردم، ایجاد نظام برنامه‌ریزی مستقل از مرکز و منحصر به هر روستا، برنامه‌ریزی براساس ویژگی‌ها و امکانات خاص هر روستا، استقلال نسبی روستا از منابع دولت مرکزی و اتکا به منابع مالی روستا، سازوکار شبکه توسعه روستایی پیشنهاد می‌شود.

با عنایت به ضعف شناختی کارگزاران نظام و ضعف آگاهی‌های بخش غالب تصمیم‌گیری از اهمیت و کارکردهای مناطق روستایی، مهم‌ترین محور تغییر رویکرد در اقتصاد مقاومتی، اصلاح نگرش دست‌اندرکاران نسبت به بخش روستایی در برنامه‌ریزی است.

واژگان کلیدی: روستا، اقتصاد مقاومتی، اقتصاد تاب‌آور، توسعه، کشاورزی.

JEL Classifications: O13, O10, L38, A19, O18

* استادیار پژوهشی، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، تهران.

Email: .baghestany@gmail.com

rajabi.ehsan63@gmail.com

نویسنده عهده‌دار مکاتبات:

** استادیار پژوهشی، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، تهران (نویسنده مسئول).

Email: rajabi.ehsan63@gmail.com

*** دانشیار پژوهشی، مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی، تهران.

Email: mpalouj@gmail.com

۱. مقدمه

تقویت اقتصاد روستایی گامی مؤثر در جهت تحقق اقتصاد مقاومتی مدنظر رهبر معظم انقلاب اسلامی به شمار می‌آید. جامعه روستایی در تولید محصولات کشاورزی، دامی و همچنین حفظ امنیت غذایی در کشور نقش و مسئولیت برجسته و انکارناپذیری دارد و به همین دلیل می‌توان از وجود روستاها به‌عنوان یکی از نقاط مبدأ اجرای اقتصاد مقاومتی بهره برد. اجرای اصول اقتصاد مقاومتی در روستاها با برنامه‌های کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت می‌تواند توسعه اقتصادی را در بازه زمانی مشخص موجب شود.

اقتصاد روستایی به‌عنوان اقتصادی ملی، بخش‌های مختلفی همچون کشاورزی، دامپروری، صنایع تبدیلی و دستی را دربرمی‌گیرد که هرکدام به‌نوعی در سلامت جامعه و البته رونق اقتصادی و اجرای اصول مهم و کاربردی اقتصاد مقاومتی، نقشی بسزا دارند؛ درحالی‌که اکنون روستاییان از اقتصاد، متناسب با ظرفیت‌ها و داشته‌هایشان بهره‌مند نیستند.

ازسوی دیگر، حاصل وابستگی اقتصاد ایران به استخراج و صادرات نفت و مواد خام معدنی، تولید محصولاتی با ارزش افزوده پایین، غیراشتغال‌زا و دارای نوسانات پی‌درپی درآمندی بوده و این امر در بی‌ثباتی مداوم اقتصاد کشور مؤثر بوده است. بروز بی‌ثباتی، به‌ویژه تجربه رونق و رکود درآمدهای نفتی در یک دهه گذشته، از ضعف در بنیه تولیدی کشور خبر می‌دهد (رجب‌پور، ۱۳۹۶). ازاین‌رو به نظر می‌رسد می‌توان شاخص‌های اقتصادی، به‌ویژه اشتغال را بهبود بخشید و اقتصاد کشور را با تقویت تولید رقابت‌پذیر و دانش‌بنیان، در مقابل شوک‌های داخلی و خارجی مصون داشت (مرکز مالمیری و سیاح، ۱۳۹۶). انقلاب اسلامی مکلف به نوآوری و نظریه‌پردازی و الگوسازی در عرصه‌های جدید اقتصادی است. هر کشوری که علم استکبارستیزی را برپا کند، نیازمند چنین الگوهایی است. یکی از این مفاهیم «اقتصاد مقاومتی» است. اقتصاد مقاومتی نه یک تاکتیک و نه یک واکنش کوتاه‌مدت و نه یک برنامه همچون برنامه یک‌ساله و یا برنامه پنج‌ساله است، بلکه یک راهبرد بلندمدت اداره اقتصاد کشور است (شریف ملک‌زاده، ۱۳۹۵).

همچنین، الگوی اقتصاد مقاومتی یک الگوی اسلامی است که کیفیت تعامل و ارتباط اقتصادی با کشورهای خارجی را تعیین می‌کند؛ به‌گونه‌ای که ازسویی ناظر بر اوضاع داخلی اقتصاد کشور و پوشش نقاط ضعف است و ازسوی دیگر، با اتکا بر نقاط قوت اقتصاد داخلی، حقوق پایمال شده ملت را از کشورهای متجاوز استیفا کند.

به‌دیگرسخن، اقتصاد مقاومتی یک جریان سیاست‌زده کوتاه‌مدت در راستای ایدئولوژیک سیاسی نیست؛ بلکه یک فرآیند و راهبرد کلان است و مربوط به دوره تحریم نخواهد بود و اگر تمام

هجمه‌ها پایان یابند، باز هم تمامی عناصری که در سیاست‌های کوتاه‌مدت اقتصاد مقاومتی وجود دارد، جزء برنامه‌های کشور خواهد بود (سلیمانی و سیدحسین‌زاده‌یزدی، ۱۳۹۵).

باید توجه داشت که سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی به‌عنوان مهم‌ترین شاخص‌های اقتصاد مقاومتی توسط دولت صورت می‌گیرد (کامفیروزی و همکاران، ۱۳۹۲). طیفی از عوامل مدیریتی، اقتصاد دولتی، ضعف در تجارت آزاد و عدم مدیریت صحیح به‌عنوان موانع اقتصاد مقاومتی عمل می‌نمایند (رنجبر اردکانی، ۱۳۹۶). درنهایت راه اساسی دستیابی به اقتصاد مقاومتی، تغییر شیوه‌های تولید و زندگی و توجه به مفهوم مقاومت و کاربست آن در زندگی روزمره است (غلامعلی و همکاران، ۱۴۰۰). از آنجایی که بخش کشاورزی به‌دلیل داشتن نقش حیاتی در تأمین غذا، از مهم‌ترین بخش‌های اقتصاد هر کشور و به‌ویژه اقتصاد مقاومتی محسوب می‌شود و برخی کالاهای تولیدی این بخش، کالاهایی راهبردی به‌شمار می‌آیند، از این‌رو، مجموعه‌ای از سیاست‌های حمایتی، حفاظتی و تشویقی برای تنظیم بازار محصولات کشاورزی و حمایت از تولیدات داخلی توسط برخی کشورهای جهان به‌ویژه کشورهای توسعه‌یافته اعمال می‌شود (غفاری و همکاران، ۱۳۹۵). اجرای الگوی اقتصاد مقاومتی در بخش کشاورزی، با توجه به راهبردی بودن محصولات این بخش، می‌تواند نقش زیادی در مقاوم‌سازی اقتصاد داشته باشد (قویدل و همکاران، ۱۳۹۸). از میان سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، مواد ۳، ۵، ۶، ۷، ۸، ۱۰ و ۲۳ مرتبط با وظایف وزارت جهاد کشاورزی می‌باشد (صباغی و همکاران، ۱۳۹۶). بند ۶، افزایش تولید داخلی نهاده‌ها و کالاهای اساسی (به‌ویژه در اقلام وارداتی) و اولویت دادن به تولید محصولات و خدمات راهبردی و ایجاد تنوع در مبادی تأمین کالاهای وارداتی با هدف کاهش وابستگی به کشورهای محدود و خاص و بند ۷، تأمین امنیت غذایی و درمان و ایجاد ذخایر راهبردی با تأکید بر افزایش کمی و کیفی تولید (مواد اولیه و کالا) سبب شده است که ۲۴ پروژه در این وزارتخانه برای تحقق اقتصاد مقاومتی تعریف شود (دبیرخانه شورای اقتصاد، ۱۳۹۳) که این پروژه‌ها دارای مجریان مشخصی نیز بوده‌اند (کشاورز و همکاران، ۱۳۹۵).

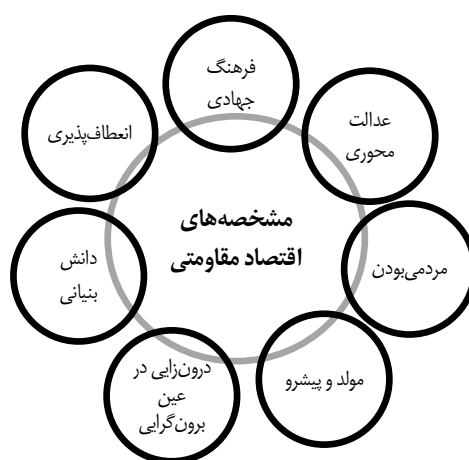
روستا به‌دلیل داشتن ظرفیت‌های توسعه و نقش حیاتی در تأمین غذای موردنیاز کشور و توسعه پایدار، نقش تأثیرگذاری در اقتصاد مقاومتی دارد. فضای روستایی مجموعه‌ای از شرایط فیزیکی، بیولوژیکی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی است که می‌تواند در اقتصاد مقاومتی ایفای نقش نماید. البته موانع زیادی فراروی جامعه روستایی برای نقش‌آفرینی در اقتصاد و توسعه وجود دارد. فقر، نابرابری، سوءتغذیه و عدم بهره‌مندی یکسان با دیگر اقشار جامعه در منافع توسعه ملی و شکاف درآمدی بین جامعه شهری و روستایی، نمونه‌هایی از این موانع است. روستا بستر فعالیت کشاورزی است؛ اما در برنامه‌های کشور متناسب با نقش و جایگاه روستا سرمایه‌گذاری نشده

است و کشاورزی و روستا به اندازه کافی به حساب نیامده‌اند (طالب، ۱۳۸۲). از این رو، در این مطالعه تلاش می‌شود، ضمن توجه به تعاریف و مفاهیم اقتصاد مقاومتی، پیشنهادها و سازوکارهایی برای تأثیر متقابل روستاها و اقتصاد مقاومتی ارائه شود.

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

اصطلاح «اقتصاد مقاومتی»، نخستین بار توسط مقام معظم رهبری در شهریورماه ۱۳۸۹ در دیدار با کارآفرینان مطرح شده است. دو دلیل «فشار اقتصادی دشمنان» و «آمادگی کشور برای جهش» از دلایل این راهبرد عنوان شده است. پس از آن بارها واژه «اقتصاد مقاومتی» در بیانات مقام معظم رهبری به کار گرفته شده است. ایشان در دیدار با جمعی از دانشجویان، به جامعه دانشگاهی و به ویژه اقتصاددانان یادآور شدند که اقتصاد مقاومتی یک مطالبه عمومی است که باید در تبیین و تشخیص آن بکوشند (طهرانی‌زاده، ۱۳۹۴). به عبارتی اقتصاد مقاومتی یک رویکرد کوتاه‌مدت و هله‌ای و اقدامی صرفاً تدافعی نیست (حشمتی مولایی، ۱۳۹۴). اقتصاد مقاومتی شیوه اداره امور اقتصادی است که متناسب با آرمان‌ها و اهداف عالیه نظام جمهوری اسلامی ایران و مبتنی بر مبانی دینی و با استفاده از تجربیات، ادبیات و ابزارهای اقتصادی در راستای رشد، پیشرفت، به منظور تحقق استقلال اقتصادی و امنیت کشور، توسعه می‌یابد (موسوی و همکاران، ۱۳۹۳). اقتصاد مقاومتی به عنوان یک الگو، دیدگاه، روش، رویکرد و پارادایم مطرح است و این ظرفیت را دارد که به یک مکتب نوین توسعه‌ای تبدیل شود. از این رو، اقتصاد مقاومتی بدون رونق تولید ملی و فرهنگ استفاده از تولیدات داخلی، توفیق چندانی نخواهد داشت. تولید ملی بیش از هر موقعیت دیگری برای تحقق اقتصاد مقاومتی یک ضرورت است؛ زیرا می‌تواند نقش اساسی در این مقاومت بازی کند. باید توجه داشت، اقتصادی که یکی از بنیان‌های ایستادگی و مقاومت آن، مقوله تولید ملی است، نباید از مسیر خودکفایی منحرف شود (اسماعیلی خوشمردان و همکاران، ۱۳۹۵). مقام معظم رهبری، تولید ملی را عاملی همبستگی‌ساز در عرصه‌های مختلف معرفی و بیان می‌کند: «اگر تولید ملی شکل نگرفت، استقلال اقتصادی این کشور تحقق پیدا نمی‌کند و اگر استقلال اقتصادی جامعه‌ای تحقق پیدا نکرد - یعنی در مسئله اقتصاد نتوانست خودش تصمیم بگیرد و روی پای خود بایستد - استقلال سیاسی این کشور تحقق پیدا نمی‌کند و اگر استقلال سیاسی جامعه‌ای تحقق پیدا نکرد، بقیه حرف‌ها، جز حرف، چیز دیگری نیست. تا کشوری اقتصاد خود را قوی نکند، پایدار نکند، متکی به خود نکند، مستقل نکند، نمی‌تواند از لحاظ سیاسی و فرهنگی و غیره تأثیرگذار باشد» (بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با کارگران، ۱۳۹۱).

در ابلاغ سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی توسط مقام معظم رهبری تأکید شده است که اقتصاد مقاومتی به‌عنوان یک «الگوی اقتصادی علمی و بومی، برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی»، «الگویی الهام‌بخش از نظام اقتصادی اسلام» می‌باشد که «متکی به دانش و فناوری، عدالت‌بنیان، درون‌زا و برون‌گرا، پویا و پیشرو» مولد، انعطاف‌پذیر و فرصت‌ساز است (سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۲). شکل ۱ مشخصه‌های اقتصاد مقاومتی را نشان می‌دهد.

شکل ۱. مشخصه‌های اقتصاد مقاومتی (ایزانلو و توکلی، ۱۳۹۹)

در اقتصاد مقاومتی، اهداف اقتصادی عنصر مهمی در جهت‌دهی به فعالیت‌ها می‌باشند. تحقق عدالت اجتماعی، کسب اقتصاد بین‌المللی و بقای کشور، اثبات علمی کارآمدی نظام دینی و اسلامی، مرجعیت بین‌المللی از اهداف اقتصاد مقاومتی هستند. تحقق این اهداف به‌طور مستقیم به بازنگری در نظام اولویت‌گذاری و سیستم مدیریت اقتصادی و به‌طور غیرمستقیم به ایجاد زیرساخت‌ها وابسته است که باید پیش از برنامه‌ریزی به آنها توجه کرد که این زیرساخت‌ها لزوماً به بخش اقتصاد بازنمی‌گردد و جنبه‌های فرهنگی، اجتماعی و سیاسی نیز دارد (ترابزاده جهرمی و همکاران، ۱۳۹۲). در رویکرد اقتصاد مقاومتی محورهای تغییرناپذیری وجود دارد که حفظ آنها از ضرورت‌های انکارناپذیر است و بدون آنها مقاومت کافی ندارد. این محورها عبارت‌اند از: ۱. حفظ دستاوردهای کشور؛ ۲. تداوم پیشرفت؛ ۳. تحقق سند چشم‌انداز بیست‌ساله؛ ۴. نقش‌آفرینی مردم و همه فعالان اقتصادی و مردمی بودن اقتصاد؛ ۵. دستیابی به اقتصاد متکی به دانش و فناوری؛ ۶. تحقق عدالت‌بنیانی در اقتصاد؛ ۷. درون‌زاسازی روندهای اقتصادی؛

۸. برونگرا بودن اقتصاد؛ ۹. پویا و پیشرو بودن اقتصاد؛ ۱۰. برقرارسازی الگویی الهام‌بخش از نظام اقتصادی اسلام (دانش‌جعفری و همکاران، ۱۳۹۳).

در سال‌های اخیر، پژوهش‌های متعددی در ایران به بررسی ابعاد مختلف اقتصاد مقاومتی پرداخته‌اند.

صالحی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان اقتصاد مقاومتی و الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت، ارتباط این دو مفهوم را مورد تحلیل قرار داده و اقتصاد مقاومتی را راهکاری عملی برای تحقق اهداف توسعه‌ای بومی دانسته است. در سطح سیاست‌گذاری، مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۵) در گزارشی رسمی، بر اجرای سیاست‌هایی نظیر تقویت بخش خصوصی، افزایش صادرات غیرنفتی و بهبود فضای کسب‌وکار برای تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی تأکید کرده است.

در حوزه تحلیل راهبردی، احمدی (۱۳۹۷) با استفاده از مدل سوات^۱، به تحلیل نقاط قوت، ضعف، فرصت‌ها و تهدیدهای تحقق اقتصاد مقاومتی در ایران پرداخته است. وی بر لزوم شناسایی مزیت‌های نسبی و ارتقای ظرفیت‌های درون‌زا تأکید داشته است.

۱۴۹

توسعه اقتصاد مقاومتی در روستاها

مطالعه مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی (۱۳۹۹) بر امنیت غذایی و کاهش واردات محصولات اساسی در بخش کشاورزی تمرکز داشته و این موضوع را یکی از ارکان مهم اقتصاد مقاومتی در شرایط تحریم دانسته است. میری و رضوی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان اقتصاد مقاومتی: از نظریه تا عمل، به مرور روندهای نظری و اجرایی این مفهوم در ایران پرداخته و پیشنهادهایی برای عبور از چالش‌های پیاده‌سازی ارائه کرده‌اند. در همین راستا، پژوهشکده اقتصاد دانشگاه تربیت مدرس (۱۴۰۲) به بررسی اثر تحریم‌ها بر ظرفیت‌های تاب‌آوری اقتصادی کشور پرداخته و نقش انعطاف‌پذیری در سیاست‌گذاری را مورد توجه قرار داده است.

مطالعه داودی‌پور (۱۴۰۲) با هدف طراحی یک مدل مفهومی برای الگوی مصرف اسلامی، نقش مصرف اخلاق‌محور و مطابق با آموزه‌های اسلامی را در تثبیت بنیان‌های اقتصاد مقاومتی بررسی کرده است. هم‌زمان، مقصودی و بهرامی (۱۴۰۲) با معرفی مفهوم «بخش چهارم اقتصاد» به تعاملات مردمی خارج از چهارچوب‌های سنتی بخش‌های عمومی، خصوصی و سوم اشاره کرده‌اند که می‌تواند نقش مهمی در تحقق اهداف اقتصاد مقاومتی ایفا کند. در سطح فرادانشی، نبوی و اولیائی (۱۴۰۲) از طریق تحلیل کتاب‌شناختی ۳۱۷ منبع علمی، نشان دادند که غالب مطالعات در حوزه مدیریت و با رویکرد پیمایشی انجام شده‌اند. این یافته نشان‌دهنده تمرکز محدود

1. SWOT

بر رویکردهای میان‌رشته‌ای و کاربردی در ادبیات موجود است. همچنین، شیخیانی (۱۴۰۳) با استفاده از روش دلفی و تحلیل توصیفی، موانع گفتمان‌سازی اقتصاد مقاومتی را شناسایی کرده و بر آموزش کارآفرینی، تولید محتوای رسانه‌ای و بازنگری در محتوای آموزشی مدارس و دانشگاه‌ها تأکید کرده است.

در نهایت، فیاض، علی‌احمدی و ذبیحی (۱۴۰۳) با رویکردی تطبیقی، تفاوت‌های بنیادین اقتصاد مقاومتی اسلامی با اقتصاد متعارف را بررسی کرده‌اند. آنان نشان دادند که مؤلفه‌هایی چون ایمان‌محوری، عدالت‌محوری، رویکرد جهادی و مردم‌بنیادی در الگوی اسلامی وجود دارد که در نظام‌های اقتصادی رایج جهان کمتر دیده می‌شود.

مطالعات خارجی بیشتر بر مفهوم تاب‌آوری اقتصادی تمرکز دارند. سازمان همکاری و توسعه اقتصادی (OECD) در سال ۲۰۱۵ مجموعه‌ای از شاخص‌های آسیب‌پذیری اقتصادی را برای سنجش میزان تاب‌آوری کشورهای عضو معرفی کرد و بر اهمیت تنوع‌بخشی اقتصادی، سیاست‌گذاری بلندمدت و کاهش شکاف‌های ساختاری تأکید نمود. فارل و همکاران^۱ (۲۰۱۶)، در تحلیل مناطق مختلف بریتانیا، به این نتیجه رسیدند که سرمایه اجتماعی، تنوع صنعتی و سطح تحصیلات از عوامل مهم در تقویت تاب‌آوری اقتصادی نواحی هستند. برسچی و همکاران^۲ (۲۰۱۷)، با بررسی مناطق اروپایی، نشان دادند که نوآوری، تعاملات منطقه‌ای و خوشه‌های دانشی به‌طور مستقیم با تاب‌آوری اقتصادی در شرایط بحران مرتبط هستند.

ولف و همکاران^۳ (۲۰۱۹)، نیز با تحلیل شاخص‌های اجتماعی در اتحادیه اروپا، به ارتباط میان تاب‌آوری اقتصادی و سرمایه اجتماعی، همبستگی اجتماعی و مشارکت شهروندی پرداختند. کوتی و همکاران^۴ (۲۰۲۰) نیز تاب‌آوری اقتصادی کشورهای اروپای شرقی را پس از بحران مالی ۲۰۰۸ بررسی و تأکید کردند که تنوع اقتصادی، سیاست‌های مالی مسئولانه و نهادهای توانمند نقش مؤثری در بازگشت سریع‌تر این کشورها به مسیر رشد ایفا کرده‌اند.

مرور مطالعات داخلی نشان می‌دهد که این مطالعات عمدتاً بر مفاهیم نظری، تحلیل‌های راهبردی، ابعاد فرهنگی و ساختاری اقتصاد مقاومتی تمرکز داشته‌اند و تلاش‌هایی برای بومی‌سازی مدل تاب‌آوری اقتصادی متناسب با شرایط ایران صورت گرفته است. باوجود این، در بسیاری از پژوهش‌ها، ضعف‌هایی نظیر فقدان مطالعات تجربی، کمبود داده‌های بلندمدت و عدم استفاده از

---

1. Farrell et al.
 2. Breschi et al.
 3. Wolf et al.
 4. Kuti et al.

رویکردهای میان‌رشته‌ای مشاهده می‌شود. همچنین، بررسی مطالعات نشان می‌دهد که در سال‌های ۱۴۰۰ تا ۱۴۰۳ روند مطالعات بیشتر بر توسعه چارچوب‌های نهادی (داودی‌پور، ۱۴۰۲)، تحلیل‌های تطبیقی (فیاض و همکاران، ۱۴۰۳)، توجه به ساختارهای مردمی (مقصودی و بهرامی، ۱۴۰۲)، ارزیابی موانع اجرایی (شیخیانی، ۱۴۰۳) متمرکز بوده است. به‌دیگرسخن، گرچه مطالعات داخلی در مسیر توسعه و تعمیق مفهومی گام‌های مؤثری برداشته، اما همچنان نیازمند انسجام نظری، تعمیم رویکردهای بین‌رشته‌ای و تبیین سازوکارهای اجرایی روشن‌تر برای تحقق اهداف بلندمدت این الگو در سطح ملی است. در مقابل، مطالعات خارجی بیشتر مبتنی بر داده‌کاوی، استفاده از شاخص‌های بین‌المللی و سنجش تجربی تاب‌آوری اقتصادی هستند که می‌تواند در مطالعات داخلی نیز الگو برداری شود. تلفیق رویکردهای نظری بومی با روش‌های تحلیل داده‌محور و مقایسه تطبیقی با سایر کشورها از جمله زمینه‌های پژوهشی بکر برای مطالعات آینده محسوب می‌شوند.

جدول ۱. خلاصه تطبیقی پیشینه پژوهش

ردیف	نویسنده و سال	موضوع مورد بررسی	اهم یافته‌ها
۱.	صالحی (۱۳۹۴)	اقتصاد مقاومتی و الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت	اقتصاد مقاومتی راهکاری عملی برای تحقق الگوی پیشرفت ایرانی-اسلامی است
۲.	مرکز پژوهش‌های مجلس (۱۳۹۵)	راهکارهای اجرایی‌سازی اقتصاد مقاومتی	تقویت بخش خصوصی، اصلاح نظام مالیاتی و توسعه صادرات غیرنفتی
۳.	مؤسسه پژوهش‌های کشاورزی (۱۳۹۹)	امنیت غذایی	افزایش بهره‌وری آب و توسعه کشاورزی دانش‌بنیان برای کاهش واردات
۴.	مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری (۱۴۰۱)	اقتصاد مقاومتی و الگوی حکمرانی مطلوب	چالش‌ها: ناهماهنگی نهادی، ضعف پایش و ارزیابی و مشارکت محدود بخش خصوصی
۵.	پژوهشکده اقتصاد تربیت مدرس (۱۴۰۲)	تحریم‌ها و تاب‌آوری اقتصادی	تنوع شرکای تجاری و توسعه روابط منطقه‌ای به افزایش تاب‌آوری اقتصاد ایران کمک می‌کند
۶.	جمالی و همکاران (۱۴۰۲)	اقتصاد مقاومتی در صنعت نفت	ایجاد صندوق ثروت ملی با مکانیسم‌های شفاف و توسعه صنایع پایین‌دستی
۷.	گروه آینده‌پژوهی دانشگاه تهران (۱۴۰۲)	اقتصاد مقاومتی در افق ۱۴۱۰	چهار سناریوی پیش‌رو؛ تحقق کامل مستلزم تغییرات ساختاری در نظام اقتصادی کشور است
۸.	شیخیانی (۱۴۰۳)	موانع و الزامات گفتمان‌سازی اقتصاد مقاومتی	راهکارهای کلیدی: آموزش کارآفرینی، تولید محتوای رسانه‌ای، دوره‌های آموزشی مسئولان -موانع اصلی: عدم انطباق محتوای آموزشی، ضعف گفتمان دانشجویی
۹.	مقصودی و بهرامی (۱۴۰۲)	نقش مردم در اقتصاد بخش سوم و مقاومتی	- معرفی «بخش چهارم اقتصاد» شامل تعاملات مردمی خارج از چهارچوب بخش‌های سنتی -تأکید بر نقش حیاتی مشارکت مردمی در تحقق اقتصاد مقاومتی

ردیف	نویسنده و سال	موضوع مورد بررسی	اهم یافته‌ها
۱۰	نبوی و اولیائی (۱۴۰۲)	تحلیل کتاب‌شناختی ادبیات پژوهشی	-غلبه پژوهش‌های دانشگاه آزاد اسلامی (بیشترین تولیدات) -۷۵٪ پژوهش‌ها با روش پیمایشی انجام شده‌اند -تمرکز رشته‌های مدیریت بر این حوزه
۱۱	داودی‌پور (۱۴۰۲)	الگوی مصرف اسلامی در اقتصاد مقاومتی	- ارائه مدل مفهومی برای نهادینه‌سازی رفتار مصرف اسلامی - تلفیق مبانی فلسفی، اخلاقی و حقوق اسلامی در الگوی مصرف
۱۲	فیاض و همکاران (۱۴۰۳)	مقایسه رویکرد اسلامی و متعارف اقتصاد مقاومتی	- شناسایی ۴ مؤلفه منحصربه‌فرد در اقتصاد مقاومتی اسلامی: ۱. ایمان‌محوری ۲. رویکرد جهادی ۳. عدالت‌محوری ۴. مردم‌بنیادی
۱۳	OECD (2015)	شاخص‌های آسیب‌پذیری اقتصادی کشورهای توسعه‌یافته	معرفی شاخص‌هایی در شش حوزه (تعادل مالی، بازار دارایی، نظام مالیاتی، بخش عمومی، تجارت خارجی و ریسک‌های جهانی)
۱۴	Farrell et al. (2016)	عوامل مؤثر بر تاب‌آوری اقتصادی در مناطق بریتانیا	سرمایه انسانی، تنوع صنعتی، میزان کارآفرینی و ساختار جمعیتی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها هستند
۱۵	Breschi et al. (2017)	نوآوری و تاب‌آوری اقتصادی در مناطق اروپایی	نواحی با سطح نوآوری بالاتر توان بیشتری در مقابله با بحران‌های اقتصادی دارند
۱۶	Wolf et al. (2019)	عملکرد کشورهای اتحادیه اروپا در بحران ۲۰۰۷-۲۰۱۲	نهادهای کارآمد و سیاست‌های هماهنگ اقتصادی نقش حیاتی در ارتقاء تاب‌آوری اقتصادی ایفا می‌کنند
۱۷	Kuti et al. (2020)	تاب‌آوری اقتصادی در اروپای شرقی پس از بحران ۲۰۰۸	بهره‌وری، ساختار صادرات‌محور و کیفیت نیروی انسانی عوامل اصلی بازگشت سریع به رشد هستند

منبع: یافته‌های پژوهش

اقتصاد مقاومتی، اقتصادی پویا، پیش‌دستانه، مبتنی بر ظرفیت‌های درونی و فرصت‌های بیرونی، مردم‌محور و دانش‌بنیان است که قدرت انعطاف‌پذیری و پایداری داشته و نوآوری و پویایی نیز از ویژگی‌های آن است (گروه مطالعاتی دانشجویان دوره چهارم آینده‌پژوهی دعا، ۱۳۹۴). اقتصاد مقاومتی به مفهوم مقاومت در برابر فشارهای داخلی و خارجی در عرصه اقتصادی کشور است. به عبارتی، تشخیص حوزه‌های فشار یا در شرایط تحریم و تلاش برای کنترل و بی‌اثر کردن این فشارها و در شرایط آرمانی تبدیل چنین فشارهایی به فرصت، که باور و مشارکت همگانی و اعمال مدیریت‌های عقلایی و مدبرانه پیش‌شرط و الزام چنین موضوعی است. این نوع اقتصاد که سیستمی فعال و پویا بوده و نه یک سیستم منفعل و بسته، کاهش وابستگی‌ها و تأکید بر مزیت‌های تولید داخل و تلاش برای خودکفایی را مطرح می‌نماید.

اهداف اقتصاد مقاومتی شامل، تأمین رشد پویا، بهبود شاخص‌ها و دستیابی به سند چشم‌انداز بوده و رویکرد آن، جهادی، انعطاف‌پذیر، فرصت‌ساز، مولد، درون‌زا، پیشرو و برون‌گراست. مؤلفه‌های آن شامل دانش‌بنیان نمودن، انتخاب و اجرای درست، دقیق و هماهنگ سیاست‌های صحیح و الزامات آن در بردارنده ویژگی‌های مردمی شدن اقتصاد و کاهش وابستگی به نفت است. در دیدگاه کلی چهار تعریف گسترده به صورت زیر برای اقتصاد مقاومتی تعریف شده است (متقی و متقی، ۱۳۹۴):

الف) اقتصاد موازی: تعریف اول از اقتصاد مقاومتی به مثابه «اقتصاد موازی» است؛ یعنی همان طور که انقلاب اسلامی با توجه به نیاز خود، اقدام به تأسیس نهادهایی مانند کمیته امداد، جهاد سازندگی، سپاه پاسداران و بنیاد مسکن نمود، امروز نیز باید برای تأمین اهداف انقلاب نهاد و مفهوم موازی با اقتصاد متداول ایجاد نماید.

ب) اقتصاد ترمیمی: تعریف دوم از اقتصاد مقاومتی عبارت از اقتصادی است که در پی «مقاوم‌سازی»، «آسیب‌زدایی»، «خلل‌گیری» و «ترمیم» ساختارها و نهادهای فرسوده و ناکارآمد موجود اقتصادی است.

ج) اقتصاد دفاعی: تعریف سوم از اقتصاد مقاومتی، به «هجمه‌شناسی»، «آفندشناسی» و «پدافندشناسی» توجه دارد و در برابر آنها استراتژی‌های مقاومت را تدوین و اجرا می‌نماید.

د) اقتصاد الگو: اقتصاد مقاومتی یک رویکرد سلبی و اقدامی صرفاً پدافندی نیست. برخلاف سه تعریف پیشین، این رویکرد چشم‌اندازی کلان به اقتصاد جمهوری اسلامی ایران دارد و یک اقدام بلندمدت محسوب می‌شود. در این تعریف «اقتصاد ایدئالی» شکل می‌گیرد که هم اسلامی باشد و هم کشور را به جایگاه اقتصاد اول منطقه برساند. اقتصادی که برای جهان اسلام، الهام‌بخش و کارآمد بوده و زمینه‌ساز تشکیل «تمدن بزرگ اسلامی» باشد.

یکی از نکات مهم در پیاده‌سازی الگوی اقتصاد مقاومتی که به معنای بازنگری در اولویت‌ها و طراحی برنامه‌هاست، مقایسه آن با ریاضت اقتصادی یا شرایط عادی اقتصادی است. این مقایسه در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. مقایسه اقتصاد مقاومتی با اقتصاد در شرایط عادی و ریاضت اقتصادی (با نگاهی به شرایط ایران)

محور	اقتصاد مقاومتی	ریاضت اقتصادی	اقتصاد در شرایط عادی
تکیه‌گاه - پایه - محور	تکیه حداکثری بر استفاده از منابع داخلی کشور و تأمین امنیت	کاهش هزینه‌ها و کاهش کسری بودجه	تخصیص منابع محدود به نیازهای نامحدود
مدیریت منابع	مصرف بهینه منابع مبتنی بر اولویت با لحاظ ضرورت‌ها	صرفه‌جویی در مصرف منابع	مصرف بهینه منابع

محور	اقتصاد مقاومتی	ریاضت اقتصادی	اقتصاد در شرایط عادی
باز بودن اقتصاد	تلاش برای باز نگه داشتن اقتصاد	محدودیت حسب شرایط (تراز پرداخت، ...)	اقتصاد باز
مصرف	اصلاح الگوی مصرف (مصرف متعادل)	کاهش تحمیلی مصرف	مصرف حداکثری
رویکرد گزینش سیاست اقتصادی	انطباقی با رعایت انسجام و پایداری	تدافعی (انقباضی)	مبتنی بر شرایط
دستاورد	✓ مدیریت بحران با آینده‌نگری مبتنی بر ظرفیت کشور ✓ رشد، شکوفایی و توسعه	عبور از برهه بحرانی	رشد متوازن اقتصادی براساس میزان موفقیت در اجرا
راهبرد	✓ خوداتکایی و عدم وابستگی به نفت ✓ کاهش تأثیر حوزه‌های فشار ✓ تبدیل تهدیدها به فرصت‌ها	تمرکز در مقابله با مشکلات	مختلف و متعدد
رقابت	ممکن است حسب شرایط محدود شود	-	به‌طور پیش فرض پذیرفته شده است
تکیه بر منابع داخلی	اجباری	-	خوب
تأمین نیازها	گزینش نیازهای دارای اولویت برای تأمین	-	ایجاد شرایط برای تأمین هر نوع از نیاز

مأخذ: یافته‌های پژوهش

۳. ابعاد اقتصاد مقاومتی

مجموعه سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، در واقع، الگویی بومی و علمی، برآمده از فرهنگ انقلابی و اسلامی و متناسب با وضعیت امروز و فردای کشور است. سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، تنها برای شرایط کنونی نیست، بلکه یک تدبیر بلندمدت برای اقتصاد کشور و رسیدن به اهداف بلند اقتصادی نظام اسلامی است. این سیاست‌ها قابل تکمیل و انطباق با شرایط گوناگون است و عملاً اقتصاد کشور را به حالت انعطاف‌پذیری رسانده و شکنندگی اقتصاد در شرایط مختلف را برطرف می‌کند. با اجرای سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، شاخص‌هایی همچون رشد اقتصادی، تولید ملی، عدالت اجتماعی، اشتغال، تورم و رفاه عمومی بهبود خواهد یافت و رونق اقتصادی به وجود خواهد آمد (بیانات مقام معظم رهبری در جلسه تبیین سیاست‌های اقتصاد مقاومتی، ۱۳۹۲).

«اقتصاد مقاومتی معنایش این است که ما یک اقتصادی داشته باشیم که هم روند روبه رشد اقتصادی در کشور محفوظ بماند و هم آسیب‌پذیری‌اش کاهش پیدا کند؛ یعنی وضع اقتصادی کشور و نظام اقتصادی جوری باشد که در مقابل ترندهای دشمنان که همیشگی و به شکل‌های مختلف خواهد بود، کمتر آسیب ببیند و اختلال پیدا کند» (بیانات مقام معظم رهبری دیدار با مسئولان نظام، ۱۳۹۱). از این رو مفهوم «اقتصاد مقاومتی» دارای ابعادی است که در ادامه به آنها اشاره می‌شود:

۱. مردمی کردن اقتصاد: حضور مردم در چهار سطح تصمیم‌سازی، مدیریت، کار و سرمایه صورت پذیرد.
۲. خودکفایی انتخابی و هوشمند: با توجه به سبد اصلی مصرف خانوار، فناوری‌های محدودیت‌دار، صنایع پیش رو و مادر، مزیت‌های منطقه‌ای، تکمیل زنجیره‌های ارزش می‌توان برنامه‌های خودکفایی را تنظیم نمود.
۳. توجه مضاعف به سطح اقتصاد خرد: (بنگاه) و میانی در کنار اصلاح در سطح اقتصاد کلان: توجه بر افزایش بهره‌وری و توسعه بنگاه در لایه‌های مختلف تحقیق و توسعه، مدیریت بنگاه، تأمین مالی و عنایت به ویژگی‌های منطقه‌ای و مزیت‌های استانی، فعال نمودن همکاری‌های بین بنگاهی، سامان‌دهی حجم بالای صنایع در کشور و ... از جمله ویژگی‌های سطح خرد و میانی اقتصاد است.
۴. بسیج عمومی: در قالب جهاد تولیدی با عنایت به تجربه جهاد سازندگی: ضرورت یک حرکت جمعی گسترده جهادی، نظیر تجربه ابتدای انقلاب در قالب جهاد سازندگی برای توسعه روستا، در سطح تولید ملی، مورد نیاز است.
۵. تسهیل و بازنگری فرآیندها: سرعت و کیفیت پایین تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری و اقدام در کشور از جمله آسیب‌های ساختار دیوان‌سالارانه کشور است که برخی صاحب‌نظران از آن به‌عنوان خودتحریمی یاد کرده‌اند.
۶. بسیج رسانه‌ای (جهاد تبیین): اتخاذ سیاست‌های رسانه‌ای همگرا، امیدبخش و حرکت آفرین در کنار نقد سازنده در فضای رسانه‌ای کشور از جمله اموری است که با اجماع و رصد در جامعه رسانه‌ای کشور محقق خواهد شد.
۷. اقتصاد دانش‌بنیان: اقتصاد مقاومتی، اقتصادی دانش‌بنیان است؛ به این معنا که یافته‌های علمی تجاری‌سازی شده و از دانش ثروت به دست آید و اتکای اقتصاد به علم و فناوری باشد (شقایق شهری، ۱۳۹۸).
۸. اقتصاد درون‌زا: با بهره‌گیری حداکثری و با بهره‌وری بالا از ظرفیت‌ها و مزیت‌های درونی اقتصاد ایران، عوامل اصلی ثبات و رشد اقتصادی یا منشأ داخلی داشته و یا در داخل کنترل شوند (فرجی و همکاران، ۱۴۰۰، شقایق شهری، ۱۳۹۸).
۹. اقتصاد برون‌نگر: اقتصاد مقاومتی، اقتصادی برون‌گراست؛ به این معنا که بهره‌گیری حداکثری از فرصت‌های اقتصادی منطقه‌ای و جهانی و تنوع‌بخشی و توسعه صادرات در بخش‌های مزیت‌دار اجرایی شود. در چنین اقتصادی با توسعه تعاملات دو و چندجانبه، ارتباطات منطقه‌ای و

جهانی و حضور فعال و مؤثر در مجامع جهانی، از فرصت‌ها و ظرفیت‌های منطقه بهره‌برداری حداکثری شود (فرجی و همکاران، ۱۴۰۰، شقاقی شهری، ۱۳۹۸).

۱۰. اقتصاد عدالت‌محور: به‌طوری‌که ارتقای عدالت اجتماعی با اتخاذ سیاست‌های فقرزدایی، برابری فرصت‌های اقتصادی و آموزشی برای عموم مردم، توزیع عادلانه مواهب نفتی در جامعه، بهبود توزیع درآمدی، سازمان‌دهی و بازمهندسی تأمین اجتماعی در کشور و حمایت همه‌جانبه و کارآمد از کم‌درآمدها دنبال شود (شقاقی شهری، ۱۳۹۸).

جدول ۳ به تبیین منویات مقام معظم رهبری برای تدوین برنامه‌های راهبردی اقتصاد مقاومتی پرداخته است.

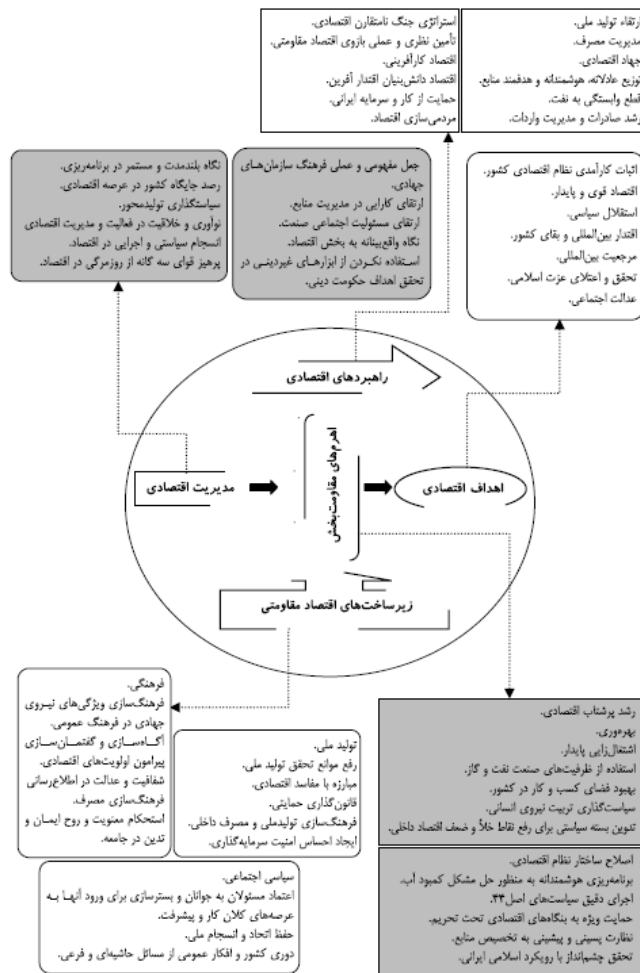
جدول ۳. تبیین منویات مقام معظم رهبری در تدوین برنامه راهبردی اقتصاد مقاومتی

رهنمود	سطح نظریه‌پردازی	مؤلفه راهبردی	سیاست
توجه بر اقتصاد مقاومتی به‌عنوان الگوی نوینی از کارآفرینی	پارادایم	مأموریت	رویکرد سیاست‌گذاری در بخش عمومی
تکیه بر مردم، تکیه بر خانواده‌ها، مردمی کردن اقتصاد	نظام باورها و ارزش‌ها	مأموریت	سیاست کلان
استفاده از همه ظرفیت‌های دولتی و مردمی (افکار، اندیشه‌ها، سرمایه‌ها، ...)	مدل	مأموریت	سیاست اجرایی
توجه به رشد و شکوفایی اقتصادی	ایدئولوژی	مأموریت	ابن سیاست
کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد	-	سیاست	-
مبارزه با مفاسد اقتصادی	راهبرد اجرایی	مأموریت / سیاست	سیاست اجرایی
حمایت از تولید ملی در صنعت و کشاورزی	راهبرد	سیاست	سیاست کلان
اصلاح الگوی مصرف، مدیریت مصرف و فرهنگ‌سازی در زمینه مصرف کالای داخلی	راهبرد	سیاست	سیاست اجرایی
بهره‌مندی از اقتصاد دانش‌بنیان	نظام باورها و ارزش‌ها	راهبرد	سیاست کلان
کاهش وابستگی به نفت	دولت کارآفرین	هدف	سیاست کلان
ایجاد ثبات نسبی در سیاست‌گذاری‌ها و تصمیمات اقتصادی	راهبرد	سیاست	سیاست اجرایی
مقاوم بودن اقتصاد در مقابل مشکلات داخلی و خارجی	نظام باورها و ارزش‌ها	مأموریت	-

مأخذ: یافته‌های پژوهش

شکل ۲ نیز مدل مفاهیم و مقولات اقتصاد مقاومتی را از منظر مقام معظم رهبری نشان

می‌دهد.

شکل ۲. مدل مفاهیم و مقولات اقتصاد مقاومتی از منظر مقام معظم رهبری
منبع: (ترابزاده جهرمی و همکاران، ۱۳۹۲)

۴. روش‌شناسی پژوهش

هدف کلی پژوهش، تبیین ارتباط روستاها و اقتصاد مقاومتی است. با هدف شناخت و تبیین هرچه بیشتر این مقوله در روستا و بر مبنای تحلیل محتوا و شناخت، این پژوهش با روش کتابخانه‌ای و بررسی و مطالعات اسنادی انجام شده است. به این منظور از مطالعات داخلی انجام شده و پایگاه‌های خبری استفاده شده است. از این رو، براساس مطالعات اسنادی و شناختی که از موضوع حاصل شده است، مباحث مرتبط با توسعه، روستا و اقتصاد مقاومتی به صورت فراتحلیل بررسی و تبیین شده است.

۵. یافته‌های پژوهش

برای دستیابی به جایگاه واقعی روستا در عرصه اقتصاد کشور، برطرف نمودن مشکلات و تنگناهای اساسی نظیر پایین بودن سرمایه‌گذاری، پایین بودن میزان بهره‌وری عوامل و منابع تولید، ضایعات بالا، آمایش نامناسب ظرفیت‌های نگهداری و ذخیره‌سازی محصولات کشاورزی در مناطق روستایی و تکنولوژی نامناسب و کارآمدی پایین تشکل‌ها اجتناب‌ناپذیر است. مشکلات و چالش‌های کلان برنامه‌ریزی بی‌توجهی به فضای روستایی و آسیب و تخریب سرمایه‌های اجتماعی، همواره شکاف بین برنامه و اجرای برنامه و پذیرش آن را دچار مشکل کرده است. عدم وجود زیرساخت‌های مناسب برای ارائه خدمات به جوامع روستایی امکان استفاده از ظرفیت این مناطق را با چالش جدی مواجه کرده است. در این خصوص باید به ضعف شناختی کارگزاران نظام و ضعف آگاهی‌های بخش غالب تصمیم‌گیری از اهمیت و کارکردهای مناطق روستایی را یادآور شد. عدم وجود ساختار و تشکیلات مناسب روستاها خود باعث شده که ظرفیت روستا در پذیرش نقش در اقتصاد مقاومتی برجسته نشود.

کیفیت متفاوت زندگی در شهر و روستا، روستاگریزی جوانان، سطح درآمد پایین، فرصت‌های شغلی اندک و عدم تنوع شغلی و تغییر کارکرد و کاربری روستا از کانون تولید و تولیدگری به مکان‌های تفریحی و تفریحی و تفریحی برای گذران آخر هفته و یا مسکن و مأوا و محل آرامش برای بازنشستگان وضعیت روستا را متفاوت کرده است. در برخی موارد به بهانه گردشگری که البته در اساس و در صورت مدیریت مناسب به‌نوعی می‌تواند نقش مؤثری در تنوع شغلی و ایجاد رفاه و کیفیت باشد، نقش مولد بودن روستا مغفول شده و آینده مبهمی را برای روستا رقم زده است. مهاجرت سرمایه‌های انسانی و سرمایه‌های اجتماعی جای خود را به گردشگری موقت داده است. برخی افراد صاحب‌نفوذ، تمامی تلاش خود را برای تبدیل روستا به شهر کرده‌اند. براساس اطلاعات وزارت کشور در یک دهه به‌طور متوسط سالانه حدود ۴۰ روستا به شهر تغییر شکل دادند. با شهر شدن روستاها، در واقع، فرهنگ تولیدگری در آن تحت فشار قرار می‌گیرد. غفلت از جامعه روستایی، منشأ بحران‌های جدی در حوزه امنیت، نابرابری‌های منطقه‌ای، بحران‌های زیست‌محیطی، وابستگی به مواد غذایی، بزرگ‌تر شدن اندازه دولت، افزایش حاشیه‌نشینی در شهرها شده است و از طرفی نقش روستا در حفظ حکومت‌ها، عامل موفقیت استراتژی جایگزینی واردات و رفع فقر نادیده گرفته شده است. از این رو، برای پیشبرد اهداف توسعه ملی اولویت با جامعه روستایی و بخش کشاورزی است (مؤمنی، ۱۳۸۲).

اقتصاد مقاومتی باید در تمامی سطوح اعم از اقتصاد ملی و بخش‌های اقتصادی، مورد توجه قرار گیرد. این مفهوم به معنای اقتصاد بسته نیست. باید توجه داشت که تحریم‌ها متغیر پایدار بوده و دارای آثار بلندمدت خواهند بود. البته اقتصاد مقاومتی، صرف‌نظر از شرایط تحریمی، الگویی مناسب برای بلندمدت است. همچنین، این مفهوم برای حفظ آرمان‌های انقلاب اسلامی، محور اصلی‌گزينش سياست‌های اقتصادی پویا، توسعه آفرین و اعتلادهنده خواهد بود.

به دلیل ویژگی‌های محصولات کشاورزی شامل، فسادپذیری محصول، حجم زیاد، فصلی بودن و همچنین، مسائل خاص آن در بازارهای سنتی، شامل ضعف درجه‌بندی و استاندارد نمودن محصول، افت و ضایعات بالا، پراکنش نامناسب امکانات بسته‌بندی و فراوری محصول و نداشتن سیستم حسابداری قیمت تمام شده، نیاز است تا این بخش مورد توجه بیشتری قرار گیرد.

اقتصاد مقاومتی در بخش کشاورزی از چندین جنبه دارای اهمیت اساسی است. این بخش، سهم ۱۷ درصدی از اشتغال، ۱۸ درصدی از صادرات غیرنفتی، ۸ درصدی از تولید ناخالص ملی داشته و مهم‌ترین بخش تأمین‌کننده امنیت غذایی کشور است. اتکای عمده بخش به منابع داخلی بوده و تأثیر زیادی بر حفظ منابع پایه، آب، خاک و تنوع زیستی دارد. امنیت غذایی کالایی عمومی است ۱۵۹

و دولت باید متقبل هزینه‌های تأمین آن باشد. در اقتصاد مقاومتی تولید کالای اساسی در داخل ضرورت و اهمیت بیشتری می‌یابد. در اقتصاد مقاومتی به‌جای تکیه تنها بر منابع فیزیکی، باید بر منابع انسانی تکیه نمود که در بخش کشاورزی اتکا به منابع انسانی نیز بیشتر است (سرمایه لازم برای ایجاد شغل در بخش کشاورزی کمتر است). اکثر فعالیت‌های بخش کشاورزی به‌صورت غیردولتی انجام می‌شود (حدود ۹۵ درصد)، از این رو، تقویت انگیزه و حمایت از سرمایه‌گذاری بخش خصوصی ارجحیت می‌یابد. کشاورزی نوین با اشتغال بیشتر در واحدهای فرآوری، همراه بوده و عرضه خدمات و نهاده‌های بیشتر را در بازار به دنبال دارد.

جهت‌گیری کلی اقتصاد مقاومتی در بخش کشاورزی، تکیه بر شبکه‌های غیردولتی، انسجام در توسعه کشاورزی و توسعه روستایی، تکیه بر تولید داخل و افزایش قدرت ذخیره‌سازی در امنیت غذایی، توجه به ظرفیت‌های کشاورزی کشور در بخش کشاورزی، پیوند بهینه‌ی منابع (سرمایه، زمین، آب، کار و دانش) از طریق کشاورزی قراردادی (ایجاد ساختار مناسب، فراهم‌سازی بستر حقوقی و قانونی، تغییر در رویکردهای حمایتی)، ایجاد همگرایی، انسجام و یکپارچگی در بازار محصول و نهاده کشاورزی با رویکرد افزایش سهم تولیدکننده از حاشیه بازار، تغییر رویکرد تنظیم بازار از واردات‌گرایی به صادرات‌گرایی با توجه به منابع و ظرفیت‌های بخش کشاورزی،

اولویت‌بندی نیازهای وارداتی به‌منظور فراهم‌سازی شرایط تولید داخلی، استفاده از ظرفیت‌های فراسرزمینی برای تأمین نیازهای تولید بوده است.

سیاست‌ها برای پیاده‌سازی اقتصاد مقاومتی در بخش کشاورزی باید بر استفاده از ظرفیت‌های و اتحادیه‌های تولیدی در امر تنظیم بازار محصول و نهاده‌ها، سیاست توسعه صادرات در مورد محصولات باغی، شیلاتی، گیاهان دارویی، فرآورده‌های غذایی، گل و گیاهان زینتی و زعفران متمرکز شده و سیاست جانشینی واردات در مورد محصولات برنج، شکر، نهاده‌های خوراک دام و طیور، دانه‌های روغنی، نباتات صنعتی اجرا شود.

روستا می‌تواند به‌عنوان پیشران و رفع موانع در اقتصاد مقاومتی ایفای نقش نماید. این کالبد دربردارنده مجموعه‌ای از شرایط فیزیکی، بیولوژیکی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی است. سرمایه انسانی، دانشی، اجتماعی و طبیعی بالا داشته و تولید زیادی از عرصه کشور و کانون تولید را در خود جای داده است. روستا نقش مهمی در تعادل بخشی فضایی و آمایشی داشته و نقش حیاتی در تأمین غذا دارد. در صورت عدم توجه به روستاها، جامعه با معضلات اجتماعی و اقتصادی به‌ویژه امنیت، مهاجرت گسترده، فقر و تشدید بیکاری روبه‌رو می‌شود.

مهم‌ترین مسئله و نتیجه غفلت از جامعه روستایی، بروز فرصت‌های شغلی اندک و عدم تنوع شغلی، تغییر کارکرد کاربری روستا از کانون تولید و تولیدگری به مکان‌های تفریحی، مهاجرت سرمایه‌های انسانی و روستاگریزی جوانان، تلاش برای تبدیل روستا به شهر و تغییر فرهنگ تولیدگری، ناامنی، نابرابری‌های منطقه‌ای، بحران‌های محیط‌زیستی، وابستگی به مواد غذایی، بزرگ‌تر شدن اندازه دولت، افزایش حاشیه‌نشینی در شهرهاست. از این‌رو، لازم است تا در نگرش برنامه‌ای در اقتصاد مقاومتی تحول صورت پذیرد. برای ارتقای ظرفیت‌های موجود باید برنامه‌ریزی به یک نوع رویکردی فضایی، آمایش سوق پیدا کند. عوامل توانمندساز و توان‌افزاسازی و پیشران‌ها مشخص شوند. فضای توسعه براساس دیدگاه توسعه‌ای خلق شود و اقتصاد مقاومتی جزء لاینفک آمایش سرزمین تلقی شود. قلمرو سرزمین و روستاها به‌صرف پراکندگی و جمعیت اندک به فراموشی سپرده نشوند. مشارکت واقعی روستاییان در کل فرآیند برنامه به‌عنوان حقوق مسلم آنها محترم شمرده شود. به حقوق انسانی به‌دلیل دورافتادگی از شهر و جمعیت کم بی‌توجهی نشود. کار توسط مردم صورت گیرد و کارگزاران و متخصصان صرفاً به تسهیل‌گری پردازند. همچنین، در تخصیص منابع تنها جمعیت ملاک نباشد؛ بلکه سرزمین، فضا، پتانسیل و ظرفیت به‌عنوان نیاز ملی برای تولید تلقی شود.

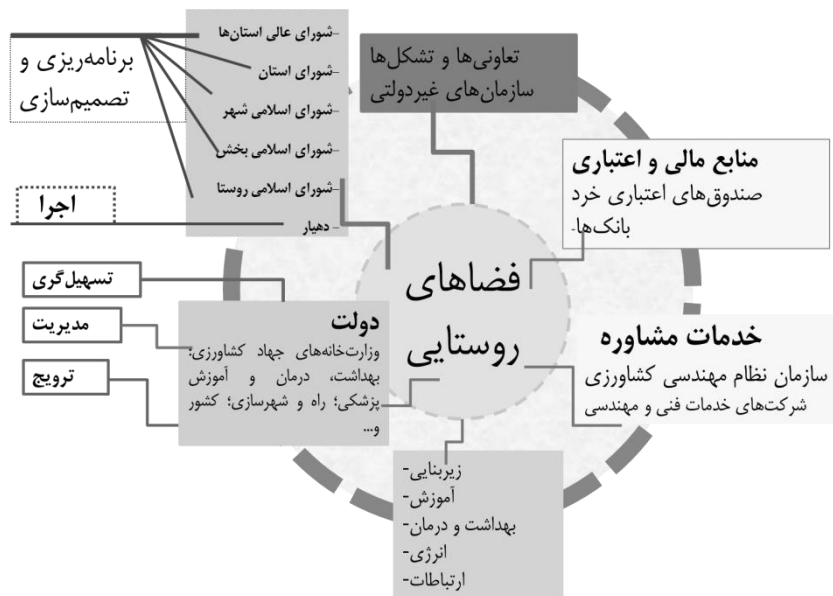
به‌منظور ایفای نقش روستا در اقتصاد مقاومتی باید به فضاهای روستایی توجه کرد که کانون و

منطقه تولید است. در این خصوص سه نکته مهم است. نخست، احصای نیاز ملی سپس چگونگی تأمین نیاز توسط مردم که قاطبه آن مردم روستایی هستند و سوم، توانمندسازی و توان‌افزایی مردم و ظرفیت‌سازی فضایی است. ظرفیت‌سازی به مفهوم ارتقاء همه سرمایه است؛ اعم از انسانی، اجتماعی، فرهنگی و معنوی، مادی، طبیعی و فیزیکی. فراهم نمودن فضای مناسب کسب‌وکار و ایجاد زمینه برای ارتقاء بهره‌وری و کارایی، توسعه نهادی بازارهای مالی و روستاها، تنوع فرصت‌های شغلی و ارتقاء خدمات به تولید و رقابتی کردن با نفوذ تکنولوژی در فرآیند زنجیره تولید است.

به‌منظور توسعه اقتصاد مقاومتی در بخش روستایی و کشاورزی با اتکا به مردم، ایجاد نظام برنامه‌ریزی مستقل از مرکز و منحصر به هر روستا، برنامه‌ریزی براساس ویژگی‌ها و امکانات خاص هر روستا، استقلال نسبی روستا از منابع دولت مرکزی و اتکا به منابع مالی روستا، سازوکار شبکه توسعه روستایی پیشنهاد می‌شود. در این سازوکار دهیاری مسئول برنامه‌ریزی روستاست. همچنین، سازمان مهندسی کشاورزی و منابع طبیعی مسئول برنامه‌ریزی فنی در چهارچوب برنامه تنظیم شده توسط دهیاری در چهارچوب الگوهای مشارکتی و توسعه شرکت‌های دانش‌بنیان است. ۱۶۱

توسعه اقتصاد مقاومتی در روستاها

صندوق حمایت از توسعه سرمایه‌گذاری کشاورزی مسئول تجهیز منابع مالی پروژه‌های مصوب است. این اقدام در چهارچوب توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط انجام می‌شود. توسعه استفاده از انرژی‌های نو و پاک برپایه قابلیت‌های روستا و برنامه‌ریزی بهینه‌سازی مصرف انرژی و کاهش هزینه‌های تولید در اولویت قرار داشته و تخصیص منابع مالی براساس برنامه‌ها و پروژه‌های مشخص تولیدی و نه صرفاً توزیع آنها بدون برنامه مشخص انجام می‌شود. شکل ۳ ساختار پیشنهادی شبکه‌ای توسعه یکپارچه روستایی را نشان می‌دهد.

شکل ۳. ساختار شبکه‌ای توسعه یکپارچه روستایی

همچنین پیشنهادهاى زیر نیز ارائه مى‌شود.

- تعریف و تعیین اصول آمایش سرزمین بر مبنای الگوی توسعه‌ای اقتصاد مقاومتی؛
- ظرفیت‌سازی در ابعاد مختلف سرمایه‌ای در فضاهای روستایی و ایجاد مزیت و خلق فرصت؛
- تعریف و تعیین شاخص‌های توسعه پایدار روستایی و اندازه‌گیری و پایش مستمر آن در طول برنامه؛
- تقویت و توسعه نهاد مالی و مدیریت سرمایه‌گذاری در روستاها؛
- تعیین و تعریف رسالت تولیدگری در مناطق روستایی و حمایت از تولید؛
- تعیین سلول‌های توسعه‌ای مزیت‌آفرین، تولیدمحور، بهره‌ور و رقابت‌پذیر و تبیین وظیفه و رسالت هر سلول در اقتصاد مقاومتی؛
- تعیین نقش تولید و ذخیره اقلام حیاتی برای چند سلول به‌منظور تأمین نیاز جمعیت مستقر در شهرهای نزدیک.

خلاصه و نتیجه‌گیری

جهت‌گیری کلی اقتصاد مقاومتی در بخش کشاورزی، تکیه بر شبکه‌های غیردولتی، انسجام در توسعه کشاورزی و توسعه روستایی، تکیه بر تولید داخل و افزایش قدرت ذخیره‌سازی در امنیت غذایی، توجه به ظرفیت‌های کشاورزی کشور در بخش کشاورزی، پیوند بهینه منابع (سرمایه، زمین، آب، کار و دانش) از طریق کشاورزی قراردادی (ایجاد ساختار مناسب، فراهم‌سازی بستر حقوقی و قانونی، تغییر در رویکردهای حمایتی) است. روستا می‌تواند به‌عنوان پیشران و رفع موانع در اقتصاد مقاومتی ایفای نقش نماید. مهم‌ترین مسئله و نتیجه غفلت از جامعه روستایی، بروز فرصت‌های شغلی اندک و عدم تنوع شغلی، تغییر کارکرد کاربری روستا از کانون تولید و تولیدگری به مکان‌های تفریحی، مهاجرت سرمایه‌های انسانی و روستاگریزی جوانان، تلاش برای تبدیل روستا به شهر و تغییر فرهنگ تولیدگری، ناامنی، نابرابری‌های منطقه‌ای، بحران‌های محیط‌زیستی، وابستگی به مواد غذایی، بزرگ‌تر شدن اندازه دولت، افزایش حاشیه‌نشینی در شهرهاست. از این رو، لازم است تا در نگرش برنامه‌ای در اقتصاد مقاومتی تحول صورت پذیرد.

به‌منظور ایفای نقش روستاها در اقتصاد مقاومتی باید به فضاهای روستایی توجه کرد که کانون توسعه اقتصاد مقاومتی در روستاها ۱۶۳ و منطقه تولید است. در این خصوص سه نکته مهم است: نخست، احصای نیاز ملی و سپس چگونگی تأمین نیاز توسط مردم که قاطبه آن مردم روستایی هستند و سوم، توانمندسازی و توان‌افزایی مردم و ظرفیت‌سازی فضایی است.

به‌منظور توسعه اقتصاد مقاومتی در بخش روستایی و کشاورزی با اتکا به مردم، ایجاد نظام برنامه‌ریزی مستقل از مرکز و منحصر به هر روستا، برنامه‌ریزی براساس ویژگی‌ها و امکانات خاص هر روستا، استقلال نسبی روستا از منابع دولت مرکزی و اتکا به منابع مالی روستا، سازوکار شبکه توسعه روستایی پیشنهاد می‌شود. در این سازوکار دهیاری مسئول برنامه‌ریزی روستاست. همچنین، سازمان نظام مهندسی کشاورزی و منابع طبیعی مسئول برنامه‌ریزی فنی در چهارچوب برنامه تنظیم شده توسط دهیاری در چهارچوب الگوهای مشارکتی و توسعه شرکت‌های دانش‌بنیان است. صندوق حمایت از توسعه سرمایه‌گذاری کشاورزی مسئول تجهیز منابع مالی پروژه‌های مصوب است. این اقدام در چهارچوب توسعه بنگاه‌های کوچک و متوسط انجام می‌شود. توسعه استفاده از انرژی‌های نو و پاک برپایه قابلیت‌های روستا و برنامه‌ریزی بهینه‌سازی مصرف انرژی و کاهش هزینه‌های تولید در اولویت قرار داشته و تخصیص منابع مالی براساس برنامه‌ها و پروژه‌های مشخص تولیدی و نه صرفاً توزیع آنها بدون برنامه مشخص انجام می‌شود.

منابع

۱. اسماعیلی خوشمردان، علی، باغجری، ابوطالب، و اکبری افروزی، رقیه (۱۳۹۵). نقش مؤلفه‌های مهم اقتصادی (سرمایه‌گذاری، تولید و مصرف) در دستیابی به اقتصاد مقاومتی. پنجمین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، الگوی پایه پیشرفت.
۲. امیری طهرانی، سیدمحمدرضا (۱۳۹۴). مبانی سیستمی اقتصاد مقاومتی. جستارهای اقتصادی، ۱۲(۲۳)، ۳۳-۵۱.
۳. ایران‌پناه، نصرالله؛ و پاشا، عین‌الله (۱۳۷۶). آشنایی با الگوریتم بوت استرپ. اندیشه‌آمار، ۲(۱)، ۳۳-۴۶.
۴. ایزانلو، امید، و توکلی، محمدجواد (۱۳۹۹). فرهنگ اقتصادی مطلوب در اقتصاد مقاومتی. معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۲(۱) (پیاپی ۲۳)، ۱۲۹-۱۵۰.
۵. پایگاه اطلاع‌رسانی مرکز تنظیم و نشر آثار آیت‌ا... خامنه‌ای www.khamenei.ir
۶. پژوهشکده اقتصاد تربیت مدرس (۱۴۰۲). تحلیل تأثیر تحریم‌ها بر تاب‌آوری اقتصادی کشور. تهران، پژوهشکده اقتصاد تربیت مدرس.
۷. پورمحمدی، سیدحمید (۱۳۹۳). مجموعه اهداف، سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصاد مقاومتی، مصوبات شورای اقتصاد.
۸. تراب‌زاده جهرمی، محمدصادق، سجادیه، سیدعلیرضا، و سمیعی‌نسب، مصطفی (۱۳۹۲). بررسی ابعاد و مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی جمهوری اسلامی ایران در اندیشه حضرت آیت‌الله خامنه‌ای (عنوان عربی: دراسة ابعاد وعناصر الاقتصاد المقاوم للجمهوریة الاسلامیة الایرانیة فی فکر سماحة آية الله الخامنئی). مطالعات انقلاب اسلامی، ۱۰(۳۲)، ۳۱-۴۶.
۹. حسن‌پور، فاطمه (۱۳۹۴). سبک‌ها و الگوهای مصرف و اقتصاد مقاومتی. کنفرانس سالانه مدیریت و اقتصاد کسب‌وکار، تهران.
۱۰. حشمتی مولایی، حسین (۱۳۹۴). ریشه‌های هنجاری در اقتصاد مقاومتی. روند (روند پژوهش‌های اقتصادی)، ۲۲(۷۱)، ۱۶۹-۱۹۲.
۱۱. دانش جعفری، داوود، و شقاقی شهری، وحید (۱۳۹۳). اقتصاد ایران در افق ۱۴۰۴. تهران: انتشارات نورعلم.
۱۲. داودی‌پور، مسعود. (۱۴۰۲). الگوی مصرف اسلامی در اقتصاد مقاومتی: طراحی مدل مفهومی. مجله اقتصاد اسلامی، ۲(۳)، ۳۰-۴۵.
۱۳. دبیرخانه شورای اقتصاد (۱۳۹۳). مجموعه اهداف، سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصاد مقاومتی. معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور.

۱۴. رجب پور، حسین (۱۳۹۶). الگوی راهبردی حمایت از تولید ۱۳. موازین انتخاب راهبرد مطلوب. دفتر مطالعات اقتصادی (گروه توسعه و برنامه‌ریزی). مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۱۵. رنجبر اردکانی، صمد (۱۳۹۶). موانع تحقق اقتصاد مقاومتی در جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۱ (۳۹)، ۱۶۰-۱۴۱.
۱۶. سجاسی قیداری، حمداله، حسینی کهنوج، سیدرضا، و نارویی امیری، فاطمه (۱۳۹۸). بررسی و تحلیل چالش‌های پیش روی تحقق اقتصاد مقاومتی در مناطق روستایی شهرستان رودبار جنوب. راهبردهای توسعه روستایی، ۶(۲)، ۱۵۹-۱۷۹. 2. doi: 10.22048/rdsj.2020.202560.1819.
۱۷. سلیمانی، یاسر، و سیدحسین‌زاده‌یزدی، سعید (۱۳۹۵). تبیین رویکردها و مؤلفه‌های سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی (بررسی موردی: تبیین بند دوازدهم سیاست‌ها: مؤلفه‌های دیپلماسی اقتصادی). سیاست‌های راهبردی و کلان (ویژه‌نامه اقتصاد مقاومتی)، ۴، ۹۱-۱۱۴.
۱۸. شریف ملک‌زاده، محمد (۱۳۹۵). اقتصاد مقاومتی و برج‌م. تهران: انتشارات جنگل، جاودانه.
۱۹. شقاقی شهری، وحید (۱۳۹۸). ارزیابی وضعیت اجرای اقتصاد مقاومتی (دوره ۱۳۹۰-۱۳۹۶). اقتصاد اسلامی، ۱۹(۷۶)، ۵۹-۸۸.
۲۰. صباغی، مسعود، محمودی، امین، قورچی بیگی، احسان، امید، احسان، غیائی، محمد، شاه‌محمدی احمد، عزیزی، وحید، سجاد حیدرزاده، ملک‌زاده، علی (۱۳۹۶). مسیر فرمانده اقتصاد ایران. کتابچه چهارمین همایش سالانه اقتصاد مقاومتی. شبکه تحلیلگران اقتصاد مقاومتی.
۲۱. طالب، مهدی (۱۳۸۲). جایگاه توسعه روستایی در فرآیند توسعه ملی از دیدگاه صاحب‌نظران، به کوشش قدیر فیروزنیا و عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری، تهران: انتشارات مؤسسه توسعه روستایی ایران
۲۲. عظیمی، حسین (۱۳۸۲). جایگاه توسعه روستایی در فرآیند توسعه ملی از دیدگاه صاحب‌نظران، به کوشش قدیر فیروزنیا و عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری، تهران: انتشارات مؤسسه توسعه روستایی ایران
۲۳. غفاری فرد، محمد، ذوالقاری مهدی، صیادی، محمد، علم‌الهدی، ندا و باقری، سیما. (۱۳۹۵). بررسی و ارزیابی شاخص‌ها و حوزه‌های کلان اقتصاد ایران (با تأکید بر سیاست‌ها و راهبردهای کلان کشور). تهران: انتشارات مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر، معاونت علم و فناوری.
۲۴. غلامعلی، علی، توتونچیان، مه‌ری، و خوشحال، جلیل (۱۴۰۰). نقش و جایگاه آموزش همگانی در پیاده‌سازی اقتصاد مقاومتی با تأکید بر بیانات آیت‌الله خامنه‌ای. فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، ۱۵ (۵۵)، ۳-۲۲.

۲۵. فرجی، غلامحسین، حاتمی، محمدرضا، محمودی، مرتضی (۱۴۰۰). شاخص‌های اقتصاد مقاومتی از دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای. فصلنامه مطالعات فقه اسلامی، ۳ (۲)، ۱-۱۵.
۲۶. فیاض، سروش، علی‌احمدی، علیرضا، ذبیحی، رضا. (۱۴۰۳). مقایسه رویکرد اسلامی و متعارف اقتصاد مقاومتی. فصلنامه مطالعات اسلامی اقتصاد، ۴ (۱)، ۱۵-۳۰.
۲۷. قویدل سدهی، الهه، فراهانی‌فرد، سعید، و محمدی‌نسب، مهدی (۱۳۹۸). آثار رویکرد الگوی اقتصاد مقاومتی در بخش کشاورزی. سیاست‌های راهبردی و کلان، ۶ (۶)، ۷۹۰-۸۰۷.
۲۸. کامفیروزی، محمدحسن، بنیادی‌نایینی، علی، و موسوی‌لقمان، سیده اشرف (۱۳۹۲). بررسی نقش عوامل در اقتصاد بدون نفت در الگوی اقتصاد مقاومتی. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۵۲ (۵۲)، ۵۹-۸۸.
۲۹. کشاورز، عباس، مهرفرد، علی‌اکبر، رکنی، حسن، طهماسبی، محمدعلی، جلالی، خداکرم، اکبری، علیمراد، اسفندیاری‌پور، اسماعیل، مهاجر، علیرضا، امینی، حبیب، عباسی، کامبیز، سیف، یزدان، باغستانی، محمدعلی، فتحی، هومن، حقیقی، سیف‌ا... (۱۳۹۵). پروژه‌های اجرایی اقتصاد مقاومتی برنامه ارتقای توان تولید ملی. ۵ جلد. تهران: مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی.
۳۰. گروه آینده‌پژوهی دانشگاه تهران (۱۴۰۲). اقتصاد مقاومتی در افق ۱۴۱۰: سناریوهای پیش‌رو. گزارش‌های آینده‌پژوهی، ۱ (۲)، ۱۰-۲۳.
۳۱. گروه مطالعاتی دانشجویان دوره چهارم آینده‌پژوهی دعا (۱۳۹۴). ارائه نقشه راه پیاده‌سازی سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی در جمهوری اسلامی ایران. دانشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی ستاد کل ن.م.ج.ا.ا. دانشکده مدیریت راهبردی.
۳۲. مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری (۱۴۰۱). اقتصاد مقاومتی و الگوی حکمرانی مطلوب. تهران: مرکز پژوهش‌های توسعه و آینده‌نگری.
۳۳. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۹۵). راهکارهای اجرایی‌سازی اقتصاد مقاومتی. تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۳۴. مرکز تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام (۱۳۷۸). صحیفه امام. تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۳۵. مرکز مالگیری، احمد، و سیاح، سیدامیر (۱۳۹۶). الگوی راهبردی حمایت از تولید ۳، رویکردها و روش‌های حمایت از تولید در ۶ قانون برنامه توسعه. دفتر مطالعات اقتصادی (گروه مطالعات محیط کسب‌وکار). معاونت پژوهش‌های اقتصادی. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

۳۶. مقصودی، حمیدرضا، بهرامی، حسین. (۱۴۰۲). نقش مردم در اقتصاد بخش سوم و مقاومتی. *مجله جامعه‌شناسی اقتصادی*، ۳(۴)، ۲۰-۵.
۳۷. موسوی، سیدمحمد، پالوج، مجتبی، دزیانی، سعید، علی ملایری، فرزین، ساجدی، هوشنگ، حقانی، فردین، شیخعلی، مرتضی، هلالی، علی، گلچین، نجمه الصباح، ترکاشوند، زهرا، سلطانی، شهره (۱۳۹۳). سند راهبردی و عملیاتی اقتصاد مقاومتی در بخش کشاورزی و منابع طبیعی. تهران: مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی.
۳۸. مؤمنی، فرشاد (۱۳۸۲)، جایگاه توسعه روستایی در فرآیند توسعه ملی از دیدگاه صاحب‌نظران، به کوشش قدیر فیروزنیا و عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری، تهران: انتشارات مؤسسه توسعه روستایی ایران.
۳۹. مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی (۱۳۹۹). امنیت غذایی در اقتصاد مقاومتی. تهران: مؤسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی، اقتصاد کشاورزی و توسعه روستایی.
۴۰. نبوی، سید مجید، اولیائی، سجاد. (۱۴۰۲). تحلیل کتاب‌شناختی ادبیات پژوهشی اقتصاد مقاومتی. فصلنامه مطالعات مدیریت، ۸(۲)، ۴۰-۵۵.
41. Breschi, S., Catalini, C., & Lissoni, F. (2017). Innovation and economic resilience in European regions: Evidence from the crisis. *European Planning Studies*, 25(7), 1245-1262. <https://doi.org/10.1080/09654313.2017.1331549>.
42. Farrell, M., O'Reilly, C., & O'Connor, P. (2016). Economic resilience in British regions: The role of social capital. *Regional Studies*, 50(3), 407-423. <https://doi.org/10.1080/00343404.2015.1052720>.
43. Kuti, M., Balogh, P., & Baksa, T. (2020). Economic resilience in Eastern European countries post-2008 financial crisis. *Eastern European Economics*, 58(1), 5-20. <https://doi.org/10.1080/00128775.2019.1687886>.
44. OECD. (2015). Economic vulnerability indicators in developed countries. OECD Publishing. <https://www.oecd.org>.
45. Wolf, S., Müller, J., & Schmidt, L. (2019). Economic resilience in the European Union during the 2007–2012 crisis. *European Economic Review*, 111, 89-105. <https://doi.org/10.1016/j.eurocorev.2018.12.007>.